

Тыва Республиканың Кызыл хоорайның муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чериниң «Тыва улусчу республиканың бир дугаар өөредилге сайыды Лопсан_Кенден Ооржак Мижит-Доржуевич аттыг №18 дугаарлыг ортумак ниити өөредилге школазы»

ШМК-ның хуралынга
көргөн
протокол №1
«29» августа 2024г
Санаа /Санаа Ч.С./

Директорнун өөредилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрээн
Хомушку Ч.Э.
протокол № 1
« 30 » августа 2024г

Школаның директорунун
№ 30 дугаар дужаалы-биле
бадылаан
Иргит А.Ю.
« 30 » августа 2024г

ТЫВА ЧОГААЛ ЭРТЕМИНГЕ

өөредилгениң чаарттыг федералдыг күрүне
негелделеринге дүүштүр тургустунган

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Класс: 5

Өөредилгениң деңгели: ниити билигнiң кол (үндезини) чадазы

Ажылчын программаны тыва дыл
болгаш чогаал башкылары ажылдап кылган

Кызыл - 2024

Тыва чогаал эртеминге ажылчын программаның тайылбыр бижии

Тыва чогаал эртеминиң ажылчын программазын дараазында нормативтиг эрге-хоойлу документиленгелеринге даянып кылган:

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-ниң хүнүнде немелделер болгаш өскерилгелер киригени-биле Федералдыг хоойлу “Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу”;
2. 2010 чылдың декабрь 17 –де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигнин кол чадазынын федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;
3. 2021 чылдын март 22-де №115 дугаарлыг “Кол ниити өөредилге программаларынын – ниити эге өөредилге программазы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программазы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын органиастаар болгаш күүседип кылып Чурумну бадылаар дугайында” РФ-нын Чырыдыышкын яамызынын дужаалы; (2021 чылдын апрель 20-де № 63180 дужаал-биле бүрүткеттинген)
4. Е.Т. Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак оларның парлатканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература” (Кызыл, 2012) деп чижек программазын удуртулга кылган.
5. 2024 чылдың август 30-де №598.2.1-од дугаарлыг дужаал-биле үнген муниципалдыг бюджеттиг өөредилге чери Кызылдын Ооржак Лопсан-Кенден Мижит-Доржуевич аттыг №18 ортумак ниити билиг школазының өөредилге планы

Төрээн чогаал эртеминиң өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарына «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминиң чижек өөредилге программазына» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарына дүүштүр кылдырган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде кириген «Төрээн чогаал» эртеминиң шиңгээткениниң түңнелдерин кичээнге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралына болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттырган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Төрээн (тыва) литература эртеминиң ниити характеристиказы.

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациясында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төлевилелдин чугула угланыышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шиңгээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче уланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербешаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкенин хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиг-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрөөн чогаал эртемниң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шингээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемни «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрөөн (тыва) чогаал» болгаш «төрөөн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөренигениниң түңнелинден төрөөн дылынга ынаа, хумагалы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодараттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөреткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогулмачыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шингээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөредир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрөөн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрениген билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөредилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыгын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

Төрөөн (тыва) литература эртемни өөредириниң сорулгалары.

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөредип, кижизидип, сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулгаларын күүседиринин аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүн бир хевири болур чечен чогаалды чүглө сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелернин туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелеринин, чаңчылчаан амыдыралынын үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинемес байлаан медреселдиги-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүн бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин уjur-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдери, үнелелдери бодунуң деңнели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларынга, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

– аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айтырыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның характеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

– бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

– өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эпиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

– кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээди ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

– чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медреселинге быжыглаар ажылдар;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чечен чогаалды медреседиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчуурунга кижизидер ажылдар;

– тыва дылынга, ёзу-чаңчылдарынга хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медресели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга.

Төрөөн (тыва) литература эртемниң өөредилге планында туружу.

Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир сүмө ёзугаар өөредилгениң Федералдыг базистиг планында кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдир 4 дугаар вариантыны боттандыраынче угландырган турган. Ук вариант ёзугаар төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазын 5–9 класстарга тус-тузунда 102 шакка үлелгелиг берген.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының доктаалдары болгаш дужаалдары база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемниң шиңгээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажылчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Програмада төрөөн (тыва) чогаал эртемни өөрениринге 68 шакты чижеглей кылган.

Төрөөн (тыва) литература эртемниң уjur-уткалыг кезээ.

5 класс.

Улустуң аас чогаалы Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар: «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле үгү». Хуулгаазын тоолдар: «Тос оолдуг Доктагана кадай». Анаа тоолдар: «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-оол». Фольклор. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызык. Авторлуг тоолдар. Кудажи К-Э. К. «Кым эн ажыктыгыл?». Сюрюн-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа». Чулдум Ч. М. «Тарааның тывылганы». Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай». Тыва проза Куулар Н.Ш. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер). Кужугет М. А. Чечен чугаа «Азыранчып чораш...». Саган-оол О. К. Чечен чугаа «Эжишкилер». Сарыг-оол С.А. “Эдер амытаннар” (тоожудан эге). Сувакпит О. О. Чечен чугаа «Аът чарыжи». Суван Ш. М. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар», чечен чугаа «Кара-Баштыг». Сюрюн-оол С. С. Чечен чугаа «Ус-кушкаш». Өлчей-оол М.К. “Тергелиг аът” (“Хөөрээрниң чугаалары” деп номдан). Чадамба Л. Б. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер). Эргеп М. С. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер). Тыва поэзия Иргит Л. Х. Басня «Теве». Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Сиген шөлүнге», «Эзимнерниң ыры». Лудуп Р. Д. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш...». Пюрбю С. Б. Шүлүк «Ынак Тывам». Серен С. С. Басня «Ном биле Портфель». Сарыг-оол С. А. Шүлүк “Ном”, «Маадыр Чүргүй-оол». Сувакпит О. О. Шүлүк «Россияга алдар», «Кечил-оолдун солдаттары»; басня «Арзылаң биле Пар». Үержаа А. (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым». Тыва драматургия Донгак Э. Л. Шии «Буянныг амытаннар». Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы. Леонардо да Винчи. Притчалар. «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан». Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар». Санги В. М. Тулаага ужуражышкын («Баштайгы олча» / “Время добычи” деп номдан). Литература теориязы Деңнелге. Улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Эпитет. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. Пейзаж. Авторлуг тоолдар. Диригжидилге. Басня. Шээжилээр чогаалдар Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүнде». Сарыг-оол С. А. «Ном». Сувакпит О. О. Басня «Арзылаң биле пар», шүлүк «Россияга алдар». Үержаа А. Шүлүк «Ие дылым».

6 класс.

Улустуң аас чогаалы Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар. «Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үнө бергенил?», «Кижиганчап эн-не күштүг амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында», «Теве-Адар». Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен». Улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очаландан кедилерин», «Тооруктуг долгай тандым», «Өдүгөн-Тайга», «Чашпы-Хем». «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары». Улустуң ырлары. Кожамыктар. Алгыш-йөрээлдер. Хам алгыштары. Авторлуг тоолдар. Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыяш». Тыва проза Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Хлеб». Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык». Сувакпит О.Ө. Чечен чугаа «Буянның сергези». Суван Ш. М. Чечен чугаа «Кижиганчап», «Азыранды». Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиитинген эгелер). Ойдан-оол Х. М. Тоожу «Эзир» (шилиитинген эгелер). Тыва поэзия Даржай А. А. Шүлүк «Өггө йөрээл». Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!». Козлова С. В. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс». Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа». Молдурга С. Б. Шүлүк «Амытаннар чылы». Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс». Сүрүң-оол С.С. «Аът биле оор». Тыва драматургия Көк-оол В. Ш. Шии «Чаргы». Танова Е. Т. Шии «Илбилиг согун». Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы. Братья Гримм. Тоол «Ак чылан». Бурят улустуң аас чогаалы. Алтаргана. Крылов И. А. Басня «Шиижек биле көгө буга». Неверов А. С. Тоожу «Аъттыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиитинген эгелер). Оралбаев У. О. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг». Литература теориязы Мифтер, тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. Ыр, кожомык дугайында билиг. Тыва улустуң ырылары. Гипербола болгаш литота дугайында билиг. Басня дугайында билиг. Чогаал маадырының дугайында билиг. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары. Шээжилээр чогаалдар Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!». Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа». Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс». Тока С. К. Тоожу «Араттын сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

7 класс.

Улустуң аас чогаалы Маадырлыг тоолдар (эпос). «Танаа-Херел» «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей». Тыва проза Бадра И. У. Роман «Ужудукчу Кидиспей» (шилиитинген эгелер). Доржу М. Б. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш». Иргит И. Б. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай». Кенин-Лопсан М. Б. Тоожу «Хайыралыг Калчан-Шилгим» (шилиитинген эгелер). Кудажы К-Э. К. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиитинген эгелер); чечен чугаа «Степан Сарыг-оолдун плантациязы». Пюрбю С. Б. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиитинген эгелер). Саган-оол О. К. «Найырал». Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Соругга», роман «Аңгыр-оолдун тоожузу» (шилиитинген эгелер). Суван Ш. М. Чечен чугаа «Чээн оол». Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиитинген эгелер). Ховенмей Б. Д. Чечен чугаа «Чүү болганыл?» (шилиитинген эгелер). Тыва поэзия Кужугет М. А. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар». Даржай А. А. Шүлүк «Авамга», шүлүк «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр». Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы». Лудуп Р. Д. Шүлүк «Улаастайга», «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг». Пюрбю С. Б. Шүлүк «Төрээн дылымга». Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Алдан-маадыр». Серен-оол В.С. Шүлүк «Каң-кыс». Сувакпит О.Ө. «Ылар», «Сат Бүркекей дугайында баллада». Тыва драматургия Кудажы К-Э. К. Шии «Он бир». Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы. Цэдэв Дожоогийн. Шүлүк «Гобиде өг». Эллай С. Р. Шүлүк. «Экии, тыва чонум!». Литература теориязы Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг. Чогаалдың темазы болгаш идеязы. Чечен чугаа дугайында билиг. Тоожу дугайында билиг. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг. Шүлүк дугайында билиг. Шии дугайында билиг.

8 класс.

Тыва проза Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи». Доржу М.Б. Новелла «Даг эзири». Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тонун». Кудажи К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилииттинген эгелер), «Танды кежи» Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилииттинген эгелер). Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилииттинген эгелер). Ховалыг М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилииттинген эгелер). Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилииттинген эгелер). Тыва поэзия Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм». Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы». Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүн ужары» (өөрлөш шүлүктен шилилге). Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүн кижизи мен», шүлүк «Дыт». Намзырай З. А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап оран» Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу», шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилииттинген эгелер). Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик». Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускуннун чагы». Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үнө». Тыва драматургия Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык». Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилииттинген эгелер). Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы. Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилииттинген эгелер). Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал». Шиллер Ф. И. Шии «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилииттинген эгелер). Чогаал теориязы Шүлүглел дугайында билиг. Шии дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг. Шээжилээр чогаалдар Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүн кижизи мен». Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүн ужары» (шилилге-биле). Кудажи К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилилге-биле). Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле). Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк «Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу». Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

9 класс.

Эрте-бурунгу түрк бижимел «Күлтегин» («Күлтегине тураскааткан биче бижик»). «Означенное суурдан тывылган бижик». Тыва проза Даржай А. А. Тоожу «Онгар» (шилииттинген эгелер), чечен чугаа «Он рубль». Куулар Н. Ш. Тоожу «Аннаашкын соонда болчаг» (шилииттинген эгелер). Саган-оол О. К. Тоожу «Арат чоннун мурнундан» (шилииттинген эгелер). Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилииттинген эгелер). Сегленмей Ф. Ш. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилииттинген эгелер). Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилииттинген эгелер). Тока С. К. Очерк «Каргыга чорааным». Тыва поэзия Даржай А. А. Шүлүк «Бурунгунун изи-биле» шүлүк «Авамга», шүлүк «Тыва дылым». Идам-Сюрюн М. Ы. Баллада «Союспаң». Иргит И. Б. Шүлүк «Көжээ дажы». Кюнзегеш Ю.Ш. Баллада «Көк-Эл», баллада «Багырның хылыжы». Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей». Намзырай З. А. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум». Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу». Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек», шүлүк «Кара-Суг», шүлүк «Тулчуушкунче», шүлүк «Хайыракан», баллада «Кызыл кош». Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөгө» (шилииттинген эгелер). Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга». Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг». Тыва драматургия Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот». Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы. Распутин В. Г. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (шилииттинген эгелер). Шекспир В. Шии «Ромео биле Джульетта». Чогаал теориязы Очерк дугайында билиг. Баллада дугайында билиг. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевиринин дугайында билиг. Трагедия – шии чогаалының хевири. Шээжилээр чогаалдар Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым». Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле). Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шилииттинген эгелер). Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызыл кош», шүлүк «Хайыракан». Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-

Мөге» (шилилге-биле). Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга». Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг». Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле). Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле). Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот» (Караның монологу).

Төрөөн (тыва) литература эртемнн кол ниити өөрөдилге деңнелинге шингээт-кенинин түннелдери.

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемнн өске эртемнер-биле холбаштырып өөрөдири үстүндө салдынган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал эртемнн өөрөнгенин түннелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түннелдер төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүлө, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түннелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязы-ның тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шингээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингенин түннелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түннелдер билиг шингээдириниң бот-хуу ажыл-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөрөдилгени төрөөн (тыва) чогаал эртемнн дашкаар шингээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүн үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижикин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээдип өөрөнир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

5-ки классты доозуп тура, өөрөникчилерниң шингээдир кол билиглери болгаш мергежилдери.

Предметтиг түннелдер

Өөрөникчилер шингээдип алыр:

- чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалда ооң салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалының онзагайын илередип, ооң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарып билир;
- улустуң аас чогаалында мөзү-шынар айтырыынга хамаарыштыр хар-назынынга дүүштүр тайылбырлыг сайгарылганы кылып билир;
- тоолдарның өөрөдиглиг ужур-утказын, кижизидикчи салдарын тайылбырлап билир; аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып, характеристика берип, өске маадырлар-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып шыдаар;
- чогаал үзүндүлерин медерелдиг номчуп база утказын сөзүглелге дүүштүр тода эдerti чугаалап билир;

- маадырларның хөделиишкиннеринге бот-хуузунуң хамаарылгазын чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг тайылбырлап билир;
 - чогаалды улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг өөредири, оларның аразында харылзааны тодарадып билир;
 - чогаалды рольдап аяанныг номчуур;
 - өөрөнгө чогаалдарында мөзү-шынар айтырыынга база амыдыралда үнелерни (маадырларның буянныы, эвилең-ээлдээ болгаш сагыш чогаачалы, каржы аажы-чаңны эвилең чоруктуң ажып тиилээри дээш о.ө.) сайгарып билир;
 - сөзүглелге план тургузуп билир;
 - сөзүглелди план ёзугаар тода азы шилилгелиг эдерти чугаалаары;
 - пейзаж – чогаалдың уран аргаларының бирээзи дээрзин билир;
 - салдынган айтырыгларга аас-биле азы бижимел долу харыылап шыдаар;
 - чогаалда тоожукчу маадырның омур-хевирин ылгап билир;
 - чогаалда маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип шыдаар, чогаалда болуушкуннарның амыдырал-биле холбаалыын эскерип билир;
 - төлөвилел, презентацияларны кылып билир (башкының удуртулгазы-биле).
- Өөреникчи шингээдип ап шыдаптар аргалыг:
- уран-чечен чогаалдың кижиниң чуртталгазында таарымчалыг салдарын тодарадып билир;
 - улустуң аас чогаалында көдүртүнгө мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билир;
 - улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле хөй талалыын сайгарып билир;
 - хуулгаазын тоолдарның өске тоолдардан ылгавырлыг онзагайларын тодарадып шыдаар;
 - тоолдарның угаан-медерел сайзыраарына салдарлыын тодарадып билир;
 - буян, эвилең-ээлдек, чөптүг чорук, төрөөн черинге ынакшыл, улуг кижилерге хүндүлел болгаш оон-даа өске шынарларга хамаарышкан мөңгө билиишкиннерни тодарадып шыдаар;
 - үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин тодарадып билир;
 - өөрөнгө тыва үлегер домактарның ханы утказын сайгарып билир;
 - үлегер домактарга даянып, кижини долгандыр делегей болгаш амыдырал дугайында өөредиглиг сөстөрнүң утказын тодарадып билир;
 - өөрөнип турар чогаалдарын жанр аайы-биле ылгап шыдаар, оларның фольклор үндөзүннүн илередип билир;
 - авторлуг тоолдарның идеялиг утказының онзагайын, оларның чоннуң тоолдары-биле харылзаалыын, дөмөй болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып шыдаар;
 - тоолдар маадырларының аажы-чаңынга, оларның хөделиишкиннеринге үнелелди берип билир;
 - басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнөрин, мугулай чоруун сойгалап болгаш сайгарып билир;
 - басняда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, чогаалдың идеялиг утказын илередиринге салдарын тодарадып билир;
 - улустуң аас чогаалында чоннуң мерген чугааларының өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билир;
 - пейзаж дузазы-биле маадырларның иштиги аажы-чаңын (психологтуг байдалын) илередип билир;

- чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын: деңнелгени, эпитетти, диригжидилгени, метафораны тып, тема болгаш идеяны тодарадырынга оларның салдарлыын сайгарып билир;
- чогаалда диалогтарның, монологтарның салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың идеялиг ужур-утказын база чогаал маадырларының омур-хевирин илередиринге авторнуң туружун бодунуң билип турар шаа-биле тодарадып билир;
- чогаалчыларның чогаадыкчы намдарында солун, төөгүлүг болуушкуннарны дыңнап, сактып ап чоруур;
- чечен чогаалды сайгарарының эге чадазын билир, кол болгаш ийииги черге маадырларның дугайын бодунуң көрүжү-биле үнелеп билир;
- чечен чогаалда улустуң аас чогаалының салдарын эскерип, тодарадып билир;
- өөренип шиңгээткени литературлуг терминнерни ажыглап (бойдус чурумалы дээш о.ө.), чогаалды шиңгээткен билиинге дүүштүр сайгарарып билир;
- чогаалда кол маадырның өскелерден ылгалдыг аажы-чаңын тодарадып билир;
- Тожу чонунуң диалектизин сактып ап, онзагайын тодарадып билир;
- план ёзугаар долуг азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;
- төөгүлүг болуушкуннарга даянып, чогаалды сайгарып билир.

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилерниң шиңгээдир кол билиглери болгаш мергежилдери.

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында арга-мергежилди шиңгээдип алырлар:

- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлерге аттарны чогаадып, цитаталыг планны тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;
- шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аянныг, тода эдерти чугаалап билир.
- өөрөнгөн чогаалдарының уткаын болгаш ында болууш-куннарны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузарын билир;
- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маадырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны берип шыдаар;
- өөренип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузанын тайылбырлап шыдаар;
- чогаалдың уткаын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнге бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарынга аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип билир; – словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;
- немелде литература-биле база улуг улустуң медээлери-биле ажылдап билир болур ужурлуг.

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- шүлүктүң темазын болгаш идеяын бодунуң көрүжү, чижектер-биле тодарадып билир;
- аянныг номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;

- тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-биле ажылдап билир; тыва чоннуң аажы-чаңында мөзү-шынарының бедии, чөптүг, шынчызы, төрээн черинге шынчы бараан болуру дээш о.ө. овор-хевир дугайын бодунуң угаап, билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг харыылап шыдаар;
- төөгү чугаа – аас чогаалының бир тускай жанры деп билип, шиңгээдир;
- төөгүлүг бадыткалдыг чижектерге даянып, сөзүглелдин утказын ажыдып билир;
- чоннуң төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустуң ырларында кижиниң иштики дегелейин өөренир;
- улустуң ырларын күүседип билир;
- алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр тускай, шүлүк тургузуглуг жанры деп билип, шиңгээдир;
- өөрөнгө тоолдарыңа дөмөйлөштүр бодунуң тоолдарын чогаадыр;
- бурят болгаш тыва үштээн одуругларның онзагайын тодаргайлап билир (аас чогаалының бир хевирин);
- басняда авторнуң туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир; – «басня» деп терминни, аңаа хамаарышкан сөстөрни ажыглап тура, сөзүглелди сайгарып билир;
- басняның өөредиглиг талазын сайгарган чугаага киржир;
- басняны рольдап аяңныг номчуур;
- проза чогаалындан үзүндүнү аяңныг номчуп күүседир;
- чогаалда персонажтар-биле диалог чугаа тургузуп шыдаар;
- тоожунуң маадырларыңа деңнелгелиг характеристика берип билир;
- маадырларга портрет тургузуп билир; – чаңгыс маадырга характеристика берип билир;
- маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип билир;
- шиңгээдир чогаалының улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыгын илередип билир;
- чогаалды кандыг-бир литературлуг жанрларга хамаарыштырып, тайылбырлап билир;
- чечен чогаалдың идеязын тодарадып, ында теманы болгаш идеяны билип, тайылбырлап шыдаар;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелдинге хамаарышкан айтырыгларга харыылап билир;
- башкының дагып кааны чогаадыкчы хевириниң бижимел ажылдарын күүседип шыдаар;
- дылдың чурумалдыг аргаларының овор-хевир тургузарыңа авторнуң ажыглаанын илередип билир, идея тодарадырыңа ооң салдарын тодарадып билир;
- автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндөзүннөрдөн тып билир.
- Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:
 - чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле капсырлаштыр чуртталганы дыл дузазы-биле чуруурунуң онзагайын тодарадып билир;
 - чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалда салдарын тодарадып билир;
 - идея илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин билир;
 - чогаалчыларның чаңгыс идеялиг уткалыг чогаалдарын номчуп, деңнеп билир;
 - «легенда» болгаш «миф» деп билиишкиннерниң онзагайын тодарадып билир;
 - чоннуң күзөлдөриниң мифтерде болгаш чүдүлгедө киргенин, октаргай – делегей, бойдус болуушкуннарын холбап, тайылбырлап билир;
 - төөгү чугааларда хөөредиишкин (чогаадып каан) болгаш фантастика киргенин илередип билир;

- тыва улустун ырларында төөгүлүг болуушкуннарны, чоннун сагыш-сеткил, мөзү-шынар үнелеринин киргенин тодарадып билир;
- тыва улустун ырларында темаларнын хөй янзылыын тайылбырлап билир;
- йөрөөлдернин хевирлери, янзылары болгаш тургузуунун онзагайын, ужур-утказын тодарадып билир;
- алгыштар болгаш йөрөөлдерни ылгап билир;
- алгыштарнын уран-чечен, дыл база композиция талазы-биле онзагайын тодарадып билир;
- хувискаал, чаа амыдырал, чаа үе темазын Агар-Сандан ыяштын овурун дамчыштыр чуранынын онзагайын билир;
- тоолдарда гипербола болгаш литоталарнын салдарын илередир билир;
- көшкүн чоннарнын өөредиглиг мерген чугааларынын үн алчып турарын деңнеп, сайгарып билир;
- сөзүглелди долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;
- чоннун тоолдарын авторлуг тоолдардан ылгап билир;
- Ада-чурттун Улуг дайынынын чылдарында чоннун маадырлаг чоруунун дугайында чогаалдарны номчуурунун, сайгарып чугаалажырынын чугулазын билип турар;
- басня жанрынын тывылганынын төөгүзүн шингээдир, тургузуунун онзагайын билир, катаптап турар;
- чогаалда авторнун туружун, авторнун идея илередиринин онзагай салым-чаянын сайгарып турар;
- чогаалда чырыттыг болуушкуннарга бодунун хамаарылгазын бадыткалдыг сайгарып билир;
- персонаж болгаш прототип, авторнун овуру, допчу намдары, лириктиг маадыр болгаш шүлүкчү;
- сөзүглелде янзы-бүрү омур-хевирнин ужур-утказын (кижинин овуру, бойдустан овуру, үенин овуру, чылдын овуру, дириг амыганнын овуру, болуушкуннун овуру, бир чүүлдүн овуру) билир;
- тыва аңчыларнын аңчыларды болгаш дүрүмнери-биле таныш;
- аңгы-аңгы чогаалдарда аваларнын омур-хевирин деңнеп билир;
- шииде чөрүлдээни, оларнын идеялиг утказын болгаш темазын билир;
- маадырларнын чугаа-домаа, хөделиишкиннеринге даянып, тодаргай чуруп билир;
- чогаалга план тургузуп билир, план ёзугаар эдерти чугаалаар;
- башкынын удуртулгазы-биле чогаадыкчы ажылдарны (төлевилел, шинчилел ажылдар, презентация дээш о.ө.) кылып билир.

7-ги классты доозуп тура, өөреникчилернин шингээдир кол билиглери болгаш мергежилдери.

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалынын өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;
- эпос жанрынын онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;
- эпостун кол маадырларынын омур-хевирин ажыдып билир;
- чогаалдарнын тема, идея, сюжет, композициязын илередип билир;
- чогаалдарда символиктин омурларнын делгем ужур-утказын база чогаалдар аттарында символиктин уткаларын тодарадып билир;
- төрөөн чуртунун, черинин төөгүзү-биле чогаалдарнын сырый харылзаалыын тодарадып билир; – авторнун тоожушкунунун онзагайын илередип билир;

- кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарның ужур-утказын долу ажыдарыңга салдарын тодарадыр;
 - маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
 - өг-бүле кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга үнелелди берип билир;
 - «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни ажыдып билир;
 - чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
 - өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү-шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
 - өөренип турар чогаалдарыңга дүүштүр бодунуң үнелээри билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;
 - чогаалдарның кижизидикчи салдарын идереди;
 - шииде персонажтарның тема, идея тодарадырыңга тус-тус салдарлыын база оларның чечен ужур-дузазын демдеглеп билир;
 - чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
 - чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;
 - өөрөнгөн чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;
 - чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илереди билир;
 - аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;
 - чогаал сайгарылгазыңга (критика) хамаарышкан литература-биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажылдар-биле ажылдап билир;
 - чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле денней сайгарып билир;
 - номчаан чогаалыңга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;
 - чогаалчының чогаадыкчы ажылыңга хамаарышкан бижимел ажылдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырыңга) ажылдап, бижимел ажылды билир.
- Өөреникчи шиңгээди ап шыдаптар аргалыг:
- уран чүүлдүң өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;
 - чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаш байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илереди билир;
 - «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;
 - өөренип турар тоожузуңга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;
 - чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттиң болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;
 - сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;

- улусчу чаңчылдарның болгаш шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;
- детальдар болгаш чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илередип билир;
- чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередип билир;
- маадырларның психологтук байдалын тодарадып билир;
- чогаалда маадырларның омур-хевиринге, болуушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билир;
- чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;
- тыва эки турачыларның омур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;
- өөрөнгөн чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;
- башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаш, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир;

8-ки классты доозуп тура, өөреникчилерниң шингээдир кол билиглери болгаш мергежилдери.

Предметтиг түңнелдер.

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;
- символиктиг омурларның делгем ужур-утказын тодарадып билир;
- «Чөөн чүк», «эр сөс», тоожукчу маадыр болгаш оон-даа өске таваржы бээр билиишкиннерниң утказын сайгарып билир;
- авторнуң чогаал бижиир бот-тускайлаң аянын, дылының онзагайын билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал темазын болгаш идеязын тодарадырынга салдарлыын билир;
- чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билир;
- сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренир;
- нарын, философчу уткалыг чогаалдарның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- угаап боданырын сайзырадыр;
- чогаалдарда өөредиглиг чугааларның идеялиг утка илередиринге база теманы бадыткалдыг ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир;
- чагыг, сургаал сөстөргө даянып, чиге, тода аас болгаш бижимел харыыларны берип билир;
- чогаал темазынга даянып, ханы угаадыглыг, сайгарылгалыг чугаага киржир, бодалдарын хостуг илередип билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижи, амыдыралдың чидиг айтырыгларынче көрүжү, бот-хуунуң туружун илередирин билир;
- авторнуң стили, чогаалдың дылы болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыр;

- чогаал жанрларынга дүүштүр оларның онзагайларын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып шыдаар;
 - чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни билир;
 - символиктиг овор-хевир деп билиишкинни боттарының деңгели-биле сайгарып шыдаар;
 - детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга салдарын тодарадып билир;
 - чогаалдың аас чогаалдан үндезинниг харылзаалыын билир;
 - чогаалда болуушкуннарны төөгүлүг үе-биле чергелештир бодунуң билип турары-биле сайгарып билир;
 - тыва дылче очулдурган чогаалдар дугайын билир;
 - комментарийлиг номчулганы күүседип билир;
 - чогаалдың композициязын сайгарып шыдаар;
 - чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадып шыдаптар;
 - уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле чогаалды чергелештир шингээди билир;
 - төрөөн чер, төрөөн дыл, чөрөөн чон дугайында чогаалдарны өөрөнгениниң аайы-биле бөлүктөп, сайгарып билир;
 - ава дугайында чогаалдарның идеязын амыдырал болгаш чогаалдан алган бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билир;
 - 3. А. Намзырай болгаш өске-даа херээжен чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазын билир;
 - мөзү-шынар темазында бижиттинген чогаалдарның өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын илередип билир;
 - чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шингээди, бот-тускайлаң ажылдап билир;
 - аянынг номчулганың негелдезинге дүүштүр (монолог, диалог, рольдап) номчуурун билир;
 - элээдилер делегейинде, өг-бүле болгаш ниитилелде көдүртүнүп турар чидиг социал айтырыгларга хамаарышкан чогаалдарны сайгарып, бот-хуузунуң көрүжүн чиге, тода тайылбырлап билир;
 - угаап-боданыышкынның болгаш өске-даа угланыышкыннарлыг бижимел ажилдарны күүседип билир;
 - аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонуургап, дыңнап, сайгарып билир;
 - библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.
- Өөреникчи шингээди ап шыдаптар аргалыг:
- кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге уран чүүлдүң бир хевири чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;
 - чурттуң төөгүзү болгаш чогаалчының чогаадыкчы ажил-ижиниң аразында харылзаалыын шингээди алып;
 - литературлуг дүрүм, терминнер болгаш билиишкиннерге хамаарышкан сөстөрни мөзү-шынар болгаш эстетикага дүүшкен чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге чогумчалыг ажыглаар;
 - бойдус чурумалы (пейзаж) тема болгаш идея ажыдарының чепсээ дээрзин шингээди;
 - новелла жанрының онзагай талаларын илередип билир, ында композиция тургузуун, дылдың чурумалдыг ажыглалының база өске-даа аргаларның чогаал маадырларының иштики делегейин билип алырынга салдарын тодарадып билир;

- тыва литератураның тургустунуп, хөгжүп эгелээн чылдарында тыва чогаалчыларның шии жанрының хевирлеринин сайзыраарыга салдарын каксы билир;
- либретто жанрының онзагайын тодарадып билир, улустуң аас чогаалының ук хевирниң сайзыраарыга уjur-дузанын билир;
- очерк жанрының онзагайын тодарадып билир, ук жанрда бижиттинген чогаалдарны билир;
- чечен чогаалдарның мөзү-шынар болгаш ниитилелде чөптүг эвес айтырыглар шиитпирлээринге салдарлыын тодарадып, чогаалдарның теманын илередип билир;
- кижилер аразында янзы-бүрү харылзааларны ажыдарыга чечен чогаалдың салдарын ажыдып билир;
- мөңгө үе, сагыш-сеткилдин арыы, үе маңы дугайында угаап боданып билир;
- чогаалдарның төрүттүнген чылдагааннары, төөгүзү-биле ажылдап билир, херек кырында амыдыралда бар маадырларның чуртталгазы-биле таныжар;
- чоннуң амыдыралчы көрүжүн аас чогаалы, фольклор дузазы-биле тодарадып билир;
- сюжет болгаш композиция дугайында билигни билир;
- чогаал аттарының, ооң иштинде овур-хевирлерниң символиктиг уjur-утказын билир.

9-ку классты доозуп тура, өөреникчилерниң шингээдир кол билиглери болгаш мергежилдери.

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;
- төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;
- чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкinnerин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилиг хүлээп билир, утка-хөөнүнүң уjur-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;
- сонuurгап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;
- эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;
- бодунуң чогаадыкчы сонuurгалын сайзырадырынга сонuurгалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;
- библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;
- Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;
- география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;

- руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);
- дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;
- чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;
- лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;
- чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчпы, каттыжып чоруурун тодарадып билир;
- шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;
- тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;
- тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;
- чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүргөн айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);
- ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыыга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;
- буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;
- «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.
- Доозукчу шингээдип ап шыдаптар аргалыг:
 - ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;
 - тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;
 - литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;
 - литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарынга барымдаалап илередип билир;
 - орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресеп билип турар;
 - Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;
 - эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;
 - баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;
 - чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының овурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;
 - маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалыга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;
 - тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
 - сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;
 - очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;

- литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- В.Ш. Көк-оолдун чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
- Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ниити овурун тургузуп билир;
- совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- тодаргай үениң идеологтуг угланышкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
- тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билиишкиннерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;
- чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет курлавырлар-биле ажылдап билир.

5-ки класстын календарь-тематиктиг планнаашкыны

	Кичээлдин темазы	ша- гы	эрттирер хүнү, айы	
			план ёзугаар	херек кырында
1	Кирилде кичээл. Ном дугайында сөс. С. А. Сарыг-оол «Ном»	1	05.09.	
2	Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө». Деңнелге.	1	12.09.	
3	Сарыг-оол С. А. «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалдан үзүндү)	1	19.09.	
Эгээртинемес эртине байлак – аас чогаалы				
4	Улустун аас чогаалы. Тоолдар.	1	26.09.	
5	Хуулгаазын тоолдар «Тос оолдуг Доктагана кадай».	1	03.10.	
6	Анаа тоолдар. «Балыкчы Багай-оол».	1	10.10.	
7	«Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы», «Чеди иелиг ЧесМыйыс»	1	17.10.	
8	«Кускун биле Үгү». Эпитет дугайында билиг	1	24.10.	
9	Леонардо да Винчи. Притча «Итпиктер болгаш оларның оолдары». «Пеликан».	1	07.11.	
10	Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр.	1	14.11.	
11	Тывызыктар дугайында билиг.	1	21.11.	
Аас чогаалындан ужукталгаш...				
12	К-Э. К. Кудажы «Кым эң ажыктыгыл?» Идеилиг утка-шынары.	1	28.11.	
13	К-Э. К. Кудажы «Кым эң ажыктыгыл?» Тоолда дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглааны.	1	05.12.	
14	М. С. Эргеп чогаадыкчы ажил-ижи. «Чартык арбай». Кижизидикчи утка-шынары.	1	12.12.	
15	М. С. Эргеп «Хек чүге ыраажы болганыл?» Авторлуг тоолдар дугайында билиг.	1	19.12.	
16	О. О. Сувакпит «Арзылаң биле Пар». Басня дугайында билиг.	1	26.12.	
17	И. А. Крылов «Каарган болгаш дилги». Диригжидилге дугайында билиг.	1	09.01.	
Чаштар делегейинин көрүнчүү				
18	Л. Б. Чадамбаның намдары-биле таныжылга «Аян-чорук»	1	16.01.	
19	Л. Б. Чадамба «Аян-чорук». Чогаал маадырларынга оларның тус-тус омур-хевиринге характеристика.	1	23.01.	
20	Л. Б. Чадамба «Аян-чорук». Улустун аас чогаалын чогаалда ажыглааны.	1	30.01.	
21	О. К. Саган-оол допчу намдары. «Эжишкилер». Чечен чугааның тема, идеязы	1	06.02.	
22	Пейзаж дугайында билиг.	1	13.02.	
23	О. О. Сувакпит «Аът чарыжы». Темазы, идеялиг утка-шынары.	1	20.02.	
24	О. О. Сувакпит «Аът чарыжы». Маадырның омур-хевир.	1	27.02.	
Хуулгаазыннар делегейи				
25	Ш. М. Суваң «Хүн-Херелден аалчылар». Фантастиктиг чогаалдың онзагайы	1	06.03.	
26	Ш. М. Суваң «Хүн-Херелден аалчылар». Тема, идеязы, дылының уран-чечени.	1	13.03.	
Ыдыктар				

27	С.Б. Пюрбю «Ынак Тывам», Шүлүктүн тема, идеязы.	1	20.03.	
28	О. Ө. Сувакпит «Россияга алдар» Шүлүктүн тема, идеязы.	1	03.04.	
29	А.Үержаа «Ие дылым». Шүлүктүн тема, идеязы.	1	10.04.	
Тиилелгениң сылдыстары				
30	С. А. Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол». Шүлүктүн тема, идеязы.	1	17.04.	
31	Муса Джалиль «Укчугаштар». Идейлиг утка-шынары.	1	24.04.	
Дириг амытаннар делегейи				
32	Ю. Ш. Кюнзегеш «Эзимнерниң ыры». Шүлүктүн тема, идеязы.	1	08.05.	
33	С. С. Сүрүң-оол «Ус-кушкаш». Чечен чугааның тема, идеязы.	1	15.05.	
34	М. А. Күжүгет «Азыранчып чораш...» Чечен чугааның темазы, идеязы, дылдың чурумалдыг аргалары.	1	22.05.	